

bögőmajom J. kapaszkodó farkú, öblös hangú dél-amerikai majom; *Alouatta*.

• A *bögőmajmok* nevüket éles hangjukról kapták. Legjellemzőbb sajátosságuk, hogy nyelvcsontjuk teste a hang erősítésére való hólyagszerűen felfúvódott gégedobba módosult, melynek segítségével messze hallható, jellemző siránkozó hangot adnak. Borzasztó üvöltése számos mesét inspirált. A *bögőmajom* német megfelelője a *Brüllaffe*, holl. *brulaap* (EL.).

Két faja ismertebb, a vörös bögőmajom '*Mycetes seniculus*', mint a dél-amerikai bennszülöttek nevezték, *aluat*. Ebből való a lat. szaknyelvi *Alouatta* terminus. A fekete bögőmajom '*Mycetes niger*' neve pedig *caraya*. A lat. *Mycetes* genusnév a gör. *myketész* 'bögő' (< gör. *mykászthai* 'bögni, ordítani') szóból származik.

A vörös bögőmajom '*Alouatta seniculus*' nevének jelzője hosszú és selymes szőrzetének barnástól a vörösig terjedő színére utal. Nevének megfelelője az ang. *red howler monkey*, fr. *hurleur roux*, ném. *roter Brüllaffe*, or. *ревуn рыжий* (EL.). Hasonló a névadási szemlélet háttere a fekete bögőmajom '*Alouatta caraya*' (uo.) esetében.

◆ A bögőmajomformák vagy röviden bögőmajmok (*Alouattinae*) az emlősök (*Mammalia*) osztályában a főemlősök (*Primates*) rendjéhez, a pókmajomfélék (*Atelidae*) családjához tartozó alcsalád. Az alcsaládba egyetlen nem tartozik. A bögőmajmok Dél-Amerikában őshonosak. Nedves erdőkben, vizek közelében társaságban élnek. Főleg növényekkel, levéllel, rüggyel és gyümölcssel, valamint fiatal madarakkal táplálkoznak, de néha a tojások és madárfiókák között is nagy pusztítást végeznek. Igen kártékonyak. Gereznájukat használják, húsukat az indiánok ették. Testük köpcös, jól kifejlődött végtagokkal, ötujjú kézzel, fogódzó, csupasz végű farokkal. Fejük gúla alakú, alsó állkapcsuk magas és vastag; alsó és felső állkapcsukban egyaránt négy-négy, egyenesen álló, kicsiny metszőfoguk van. Szőrük sűrű, tömött. A vörös bögőmajom elterjedési területe Kolumbia és Venezuela északi részétől délre az Amazonasig terjed. Az Andoktól keletre a Madeira-folyóig és Bolívia területén is megtalálható. Pofája előreugró és szőrtelen, de szőrzet keretezi. Orra széles, karja és lába hosszú, de erőteljes felépítésű. A fogókéz erős és ügyes. Farka izmos és hosszú, az ágakon való fogódzkodásra alkalmas.

Lásd még: *majom*.

bölény J. vadon élő, barna gyapjas szőrű, széles homlokú európai, illetve észak-amerikai szarvasmarhaféle; *Bison*.

• Magyar írásos forrásokban először 1395 k. fordul elő: „bosellus: *belyn*” (BesztSzj.), majd 1405 k. *belem*, *bwlen* (SchlSzj.), 1611: *böliny* (MA.), 1708: ua. 'Bison' (PP). A középkori Magyarországon gyakori vad volt, amit bizonyítanak a bölény összetételű helynevek és a korabeli krónikák is.

A bölény név török jövevényszavaink sorába tartozik; vö. bask. *bülen* 'jávorszarvas', alt. *bulan* 'ua.', tat. *bolan* 'szarvas', csuv. *pëlan* 'ua.' (TESz.). A szóvégi *-n* palatalizálódott. A jelentésváltozás úgy érthető, hogy eleink egy később megismert, némileg hasonló állatra ruházták azt a nevet, amelynek eredeti megnevezettje már régen nem volt látóköriükben. Lásd még: *bölömbika*.

Korai latin–magyar szójegyzékeinkben (BesztSzj. 1395 k., SchlSzj. 1405 k.) szerepel már a *belend* növénynév. A bolondítófű ismert elnevezései még a bölény állatnévvel képzett összetételek, a bölény, bölén, bölény etnobotanikai terminus népetimológiai alakulat. A bölény állatnév alakváltozatai között szintén megtaláljuk a *belény*, sőt a *belénd* szót a nyelvjárásokban. A lat. *bison* 'bölény' név folytatója a legtöbb idegen nyelvi neve; vö. ném., ol., fr., norv., dán *bison*, le., cs., ukr., szln., or., blg., örm., holl., alb., héb. *bizon* (W).

◆ A bölény a párosujjú patások (*Artiodactyla*) rendjében a kérődzők (*Ruminantia*) alrendjébe és a tülkösszarvúak (*Bovidae*) családjába tartozó tulokformák (*Bovinae*) egyik neme.

A mérsékelt öv legnagyobb szárazföldi emlőse. Testfelépítése a szarvasmarháéhoz hasonló. Két ma élő faja, az európai bölény 'Bison bonasus' és az amerikai bölény 'Bison bison', igen közel állnak egymáshoz, csak néhány kevésbé lényeges tulajdonságban különböznek. Az európai bölényt a legújabb idők sokszor összetévesztették a vad őstulokkal 'Bos primigenius', amely az ókorban és középkorban szintén élt még Közép-Európában, és ezzel együtt a szarvasmarha ősénekekné tekintették. Az európai bölény a középkorban még gyakori volt Európa érdeiben, Európa legnagyobb részén az újkorban pusztították ki végleg. Magyarországon 1735-ben a Bakony vadjai között még megemlítik. Az utolsó Kárpát-medencei példányt 1814-ben ejtették el Erdélyben, Udvarhely megyében. Az utolsó vadon élő európai bölényt 1927-ben lőtték le a hajdani Szovjetunióban.

Lásd még: *ősbölény*.

bölömbika J. sűrű nádasokban élő, jellegzetesen bömbölő hangú, varjú nagyságú madár; *Botaurus stellaris*.

• Már a XIV. század végétől adatolható a név (*belem bika*), majd a további szótörténet szerint *bölöm-bika*, *bölön-bika*, *bölöny-bika*, *bön-bika*, *bömbölő-bika*, *bömbika*, *bömbölbika*, *bämbäl bika*, *böm-böm bika* alakváltozatain tárgyalták.

A *bölömbika* nevét a hím bömbölésszerű párzási hívóhangjáról kapta, amely gyakran igen messze elhallatszik. Amikor megszólal, azt mondják: „Bög a láp bikája”. Először a csőrét többször összeveri, majd halk, de erőteljes belégzés után következik a bömbölés. A hangot a felfújt tápcsatorna erősíti fel, s 2–3 kilométer távolságra is jól elhallatszik. Az ember könnyen utánozhatja az egyszerű hangokat, s ha szerencséje van, jön rá a válasz, sőt a hím kíváncsian megindul felé.

Az összetétel előtagja a *bölény* állatnév alakváltozata. A *bika* utótag a madár mély, buffogó hangjára utal, a lat. *botaurus* (< lat. *bos*, *taurus* 'ökörbika'), az ang. *bull-of-the-bog* (mocsári bika) és a sp. *avetora* (madárbika) jelzi, hogy más népek is így hallják ezt a madárhangot. A *bölöm* előtag valószínűleg ugyancsak a *bölény* alakváltozata, a tájnyelvi *bőbika*, *bömbölő bika*, *bőrbömbika* formák népetimológia eredményei. A népnyelvben *nádibika*, *vízibika* és *dobosgém* (ÚMTsz.), *muszkagém*, *doboló* (KissMad.).

Erről a hangról kapta *ökörbika* (R. 1590: SzikszF.) nevét is, amely pontos megfelelője a madár tudományos lat. *Botaurus* nemi terminusának. Ugyancsak hangjáról kapta *ordítóbika* (R. 1793: Grossinger) és *dobosgém* (1799: Fábián) nevét. Földi 1801-ben így jellemzi: „zordon erős szava nagyon. A nád között lakik, és az orrát a vízbe dugván, úgy ejti ezen dobshóhoz, vagy bika böngéshez hasonló hangját.” Fábián szerint „iszonyúképpen tud bögni, és majd olly formán ordítani mint az ökör.” Hangjára utal az ang. *N. bumble*, *bogdrum*, *bottlebump*, *butterbump*, ol. *trombone*, észt *hüüp*, *hüüpel*, *hüüpri*, ném. *Rohrdommel* (EL.) elnevezés is.

◆ A gémfélék (Ardeidae) családjába tartozó halebő madár. Eurázsia mérsékelt égövi területein költ. Megtelepedett Dél-Afrikában is. A fekete kontinens trópusi területein telet. Hossza mintegy 70–80 centiméter, a valóságban azonban jóval kisebbnek látszik, mivel rendszerint gubbasztó testtartásban látható. Igen érdekes megfigyelni, amikor veszélyben érzi magát. Ilyenkor csőrét égneke emeli, és szoborrá merevedik. A hímek többnejűségben élnek, s nem vesznek részt a költésben, sem az ivadék gondozásban. A Kárpát-medencében mocsarakban, nádasokban mindenfelé előfordul, de nem túl gyakori. Vonuló madár, általában március elején érkezik, és október közepén távozik. Meleg vízű kifolyók, egyéb, be nem fagyó vizek mellett egyes példányai – gyakran kisebb csoportokban – áttelelnek.

Lásd még: *vízibika*.

bőregér J. denevér; N. név.

• Az elnevezés 1788-tól adatható: „*Bőr-egér* (Ti.), Szárnyos-egér” (MNy. 5). A denevértől olvasható a régebbi irodalomban *bőrmadár* (Szóm.) neve is, a népnyelvben a *bőrmadár* (Nyatl.) ma is megvan. Korábbi előfordulású neve 1604: *fzarnyas eger* (MA.), 1835: *szárnyas-egér* (Kassai); N. MTsz.: ua. Brassó m.

A *bőregér* összetett szó jelzői szerepű előtagja a denevér csupasz bőrszárnyára utal. Az *egér* utótag hasonlóság alapján jött létre. Hasonlóak idegen nyelvi nevei is; vö. fr. *chauve-souris*, ang. *flutter-mouse* (TESz.), ném. *Fledermaus*, or. *летучая мышь* stb. (W.).

Lásd még: *denevér*.

bőrponty J. kitenyészített csupasz bőrrű ponty.

• Latin szaknyelvi neve a *Cyprinus carpio nudus*. A *bőrponty* jelentése 'Cyprinus carpio nudus' (R. 1863: Heckel), az elnevezés szemléleti alapja az a tény, hogy ennek a nemesített pontyfajtának – melyet előszeretettel tenyésztnek a tógazdaságok – a teste pikkely nélküli, csak bőre fedi. A szó a ném. *Lederkarpfen* 'ua.' tükörfordítása. Hasonneve a *csupaszponty*, *meztelenponty*, *tükörponty*. Ellentéte a *pikkelyesponty* (N. K.: *pikkölősponty*).

Az örökletes pikkelyezettség alapján különböztethető meg a pikkelyes, a tükrös, az oldal-soros és az úgynevezett bőrponty változatok számos variációja. A *csupaszponty* (R. 1884: Nyr. 13) „teljesen pénzek nélkül való” (HalK.), azaz nincsenek pikkelyek a testén, a német *Nacktkarpfen* esetleges tükörfordítása, ha nem a különböző nyelvek gondolkodásának analóg volta a magyarázat.

Lásd még: *ponty*, *tükörponty*.

bucó J. sügérféle kis ragadozó hal; Aspro.

• A halmnév 1791-től adatható: *bucó* 'Aspro vulgaris' (Dugonics 1820), 1794: *butzó* (Grossinger), 1801: *buczó* 'ua'. (Földi), 1887: *bucó*, *bucok* (HalK.). A népnyelvben is számos alakváltozata használatos, a Balatonnál Ti.: *bucok* 'német bucó' (tapolcai halászok, Zalavidék) | Nyr. 59: *bucok* 'Aspro vulgaris' (Zala-Tapolca). Másutt SzegSz.: *bucó*, *búció*, *bucókeszeg* | Nyr. 17: *buckófejű hal* | ÚMTsz.: *buszóhal* | HalK.: *bucó keszeg*. A *bucok* alak kicsinyítő képzős.

Beke Ödön etimológiája (Hal. 33) szerint a *bucó* a *kóc*, *kolc* halmnév hangváltozata volna, ám ez nem vehető komolyan. Ehhez hasonlóan Munkácsiné sem (NyK. 25), aki szerint egy osztják halmnévvel volna rokon. A magyar halmnév a 'zömök, tömzsi' jelentésű tájnyelvi *buckó* és a *bucó* 'pufók, kövér, vastag' kifejezésekkel függ össze, a hal testformájára utal. A névadás alapja a hal testének elől vastkos, hátrafelé orsószzerűen elvékonyodó, combhoz hasonlatos formája. Ez a halnevünk más nyelvekbe is átkerült; vö. ro. *boj* 'Cottus gobio', N. *buř*, *buřon* 'ua.', szlk. *buco* 'Lucioperca sandra' és *búčko* 'Gobius', illetve szbhv. *buc*, *bucov*, *bucika* 'balin', or. *bücsok*, *buc*. A szerbhorvát átvétel még 1833 előtti lehet, már ekkor említi ugyanis Dankovszky.

A német *bucó* 'Zingel streber' (MoH.) a magyar bucónál ritkábban előforduló kis hal mai szakirodalmi neve. *Ráspóhal* társneve (R. 1887: ua. HalK., 1898: *ráspolyhal* Term.; N. MTsz.) korábbi szaknyelvi latin nevéből, az *Aspro* vulgarisból népetimológiás változtatással keletkezett a *ráspoly* szóval. A német *bucó* érdes pikkelyeire, tüskés uszonyaira utal. Az *orsóhal*, *orsófark* (R. 1590: *orso farku hal* /SzikszF./, 1622: *orsófark* /HalK./, 1702: *orsó-hal* /Miskolczi/, 1863: *orsócza*, *orsa*, *orsófark* /Heckel/; N. MTsz.: *orsófarkú hal*, *arsóhal* | K.: *orsósüger*, *ossóhal*, *orsóhal*) elnevezést Beke (Hal. 33) a német *Spindelfisch* 'ua.' halmnévvel veti össze. Nem tükörfordítás, hasonló szemléletű mindkét név. A kárpátukrán *orsov*, *orsov-gol* 'ua.'

(Vladykov) a magyarból való. *Apácafúró* (N. HalK.: Szentes) nevét a népi humor, tréfásság adatta a német bucónak, melynek farka orsószerűen elvékonyodó. A *pecekfarkú* (uo.) név arra utal, hogy ennek a halnak legfőbb jellegzetessége az igen hosszú, elvékonyodó faroknyél. A név alakváltozata a *pocokfarkú*. Magyar *pipaszurkáló* társneve Singhoffer József 1892-ben megjelent könyvében (Hazánk halászata) a hal német nyelvjárás *Pfeifenstiererzling* nevének tükörfordítása. Horgászok körében érdes pikkelyei miatt *reszelő* néven volt ismert. Alakleíró elnevezése a *kerékszeg* és a *répahal*. További neve *németkóc*. Hitványságára utal a *nemhal*.

A magyar *bucó* 'Zingel zingel' fajnak szintén számos társneve ismert, pl. *furkó*, *bunkó*, *barátbunkó*, *orsósüger* neveken is említhetik. A *kolc* 'Zingel zingel' (R. 1514: *kolch*, 1544: *kocz* /Oklsz./, 1604: *koltz* /MA./, 1801: *kóly kólcz* /Földi/, 1887: *gócz, kócz, kóczhal, kolcz, kólcz, kosz, magyar kócz, német kócz* 'ua.' /HalK./; N. ÚMTsz.: *kóc* | MTsz.: *góc, koltz, kóc, kóchal, kóli, kolc* | Bálint: *barátkóc, magyarkóc, némőkóc* | MNy. 40: *kóc* | HalK.: *kolty, kosz*) társnév esetében a *kolty* alak nyomdahiba eredményeként terjedt el, először Szenczi Molnár Albert magyar–latin szótárának 1621-i kiadásában (az 1604. és 1610. évi első két kiadásában még *koltz* szerepel), majd Pápai Páriz Ferenc magyar–latin szótárában (1708) szedtek a *koltz* *tz*-je helyett *ty*-t; a latin–magyar részben már helyesen van. Vagy pedig érdekes módon a szótárnak ebbe a részébe a szbhv. *kolic* változathól átvett *ty*-végű alakot szedték volna? (Ez a TESz. etimológiai magyarázata, azonban kevésbé valószínű, abból *kolcs* alak jöhet.) A *kosz* dezaffrikálódást mutat. A *kóc* változat magyarázata a Szigetközben: „ojjan semmitérő rongyhal, azért kóc” (K.). Eredetileg azonban a *kolc* szlávból átvett, Herman magyarázata (HalK.) és nyomában Beke (ÁK. 29), illetve Kniezsa (SzlJsz.) szerint az Aspro szlovák *kolec* nevéből, mely a halat alakjáról nevezi el: *kolec* 'faszög, tüske, cövek'. Használatos a *kolok* változat is a Vágnál és a Garmnál (Nyr. 13). A szláv származtatás helyes, de nem szlovák, hanem szerbhorvát eredetű a szó; vö. szbhv. *kolc* 'Aspro vulgaris' (RszK.), N. *kolcic, kolic* 'ua.' (TESz.), mely szintén a 'karó, cövek' jelentésű szócsaládba tartozik, és a hal vékony, hegyes testformájára utal. Megvan a kárpátukránban (*kolok* 'ua.' /Vladykov/) és az oroszban (*golec* 'ua.' /Fe./) is. Az, hogy a kerekded, gömbölyű jelentésű *ko-* vagy *go-*gyök volna a halnév magyarázata (CzF), nem fogadható el. *Cingli* társneve (R. 1884: *czingel* /Nyr. 13/, 1887: *cingli* /HalK./, 1911: *zingli* /ÁK. 10/; N. SzegSz.: *cingli* | Unger: *Zingl*) német eredetű nyelvünkben; vö. ném. *Zingel* 'magyar bucó' (VNAE.), N. bajor *Zangel* 'kis hal' és *Sange, Sangle, Sengle* 'fenékjáró küllő' (BWb.), stájer *Zint, Zintel* 'ua.' (StWsch.). A német halnév etimológiájához vö. kfn. *Zint* 'bucó', mely a *Zacken, Zinke* 'hegyes, kiálló, feltűnő csúcs' (BWDWb.) szóval függ össze. A halfaj tuskés, szúrós, fölálló hátszonyáról kapta a nevét. Átvette a szerbhorvát is; vö. szbhv. *cingl* 'ua.' (RszK.).

◆ A bucó ma érvényes tudományos nemzetségneve *Zingel*, két faja a *Zingel zingel* és a *Zingel streber*. A magyar és a német bucó teste megnyúlt, hengeres, szája alsó állású. A magyar *bucó* a sugarasúszójú halak (Actinopterygii) osztályának a sügéralakúak (Perciformes) rendjéhez, a sügérfélék (Percidae) családjához és a *Zingel* nemhez tartozó védett faj. A Duna és a Dnyeszter vízrendszerében él ez a nagy természeti értéket képviselő, de gazdasági szempontból jelentéktelen kis hal. A magyar bucó 20–30 centiméteres is lehet. Régebben gyakran szerepelt a halászok zsákmányában, különösen a fenékszínóros horgászaton akadt sok. Ahol rendszeresen fogták, nagyra becsülték ízletes és szálkákban szegény húsa miatt. A német *bucó* szintén apró, szűk területen élő, nagyon ritka bennszülött halunk. Testalkatának jellegzetessége az igen hosszú, elvékonyodó faroknyél (erről kapta több nyelvjárás nevét, lásd fent). Csak kivételesen érheti el a 20 centiméteres testhosszt. A veszélyeztetett fajok közé tartozik, mivel élettere egyre szűkül. Érdes tapintású, kicsiny pikkelyei vannak. Fenékhál, a kavicsos talajú, sekély, de erős sodrású vizeket kedveli.